



Javni štipendijski, razvojni,
invalidski in preživninski
sklad Republike Slovenije



REPUBLIKA SLOVENIJA
MINISTRSTVO ZA IZOBRAŽEVANJE,
ZNANOST IN ŠPORT



EVROPSKA UNIJA
EVROPSKI
SOCIALNI SKLAD
NALOŽBA V VAŠO PRIHODNOST



Strategija revitalizacije nekdanje judovske mrliške vežice v Rožni Dolini



Oktober 2017

Razstava, na kateri je prikazana strategija revitalizacije nekdanje judovske mrliške vežice v Rožni Dolini, je nastala v okviru Študentskega projekta za družbeno korist Izdelava strategije revitalizacije nekdanje judovske mrliške vežice, finančno podprtega s strani Univerze v Novi Gorici in Javnega štipendijskega, razvojnega, invalidskega in preživninskega sklada.

Razstavo so pripravili Ana Cukjati, Mateja Konič, Lionella Constantini, Jani Rijavec, Kristina Ferk, Katarina Barlič, Mirzet Salkanović, Jani Pavletič, Jernej Pezdirnik in Tjaša Kreft, za strokovne nasvete pa so poskrbeli mentorji Evelin Bizjak, doc. Armand Faganel, prof. dr. Katja Mihurko Poniž, doc. dr. Željko Oset in Irena Tul.

Univerza v Novi Gorici v sodelovanju z Goriško knjižnico Franceta Bevka se s tem projektom vključuje v javno razpravo o revitalizaciji nekdanje judovske mrliške vežice v Rožni Dolini.

Razstava je na ogled v Goriški knjižnici Franceta Bevka od 3. oktobra do 3. novembra 2017.

Lionella Constantini

KRATKA ZGODOVINA JUDOVSKÉ SKUPNOSTI NA SLOVENSKEM

Judje so se na Slovenskem začeli pojavljati, ko so nastala prva mesta.

V Prekmurje so se začeli seliti v drugi polovici 18. stoletja. Zaposlili so se kot trgovci, mesarji in podobno. V Murski Soboti so Judje pripomogli k razvoju mesta, saj so bili izredno dobri trgovci. Imeli so šolo, sinagogo in pokoplišče. V Lendavi so se pojavili v 18. stoletju. Pripomogli so h gospodarskemu razvoju, ker so se ukvarjali predvsem s trgovino.

Na Štajerskem so se Judje naselili že v 13. stoletju. Maribor je cvetel zaradi Judov, ki so bili odlični trgovci in bančniki. Prvič so bili omenjeni leta 1274. Imeli so dve pokopališči in sinagogo. Na Ptujju so prodajali vino. V Celju so se pojavili sredi 14. stoletja. Leta 1410 so jih celjski grofje izgnali iz Celja. Judje so v Celje spet prišli v drugi polovici 19. stoletja.

V Ljubljano so Judje prišli leta 1327. Imeli so lastno sinagogo in pokopališče, ki ni dobro ohranjeno.

Leta 1386 so se Judje naselili v Kopru, kjer so se ukvarjali z bančništvom. Imeli so sinagogo in dve pokopališči. Judje so prišli v Piran iz Francije in Benetk. Ukvarjali so se z bančništvom, trgovali so z vinom, konji, ladjami in drugim. Imeli so sinagogo, lokalnega rabina in pokopališče izven mesta.

Judje so torej živeli v raznih pokrajinah današnje Slovenije.

Jani Rijavec

KRATKA ZGODOVINA JUDOVSKÉ SKUPNOSTI NA GORIŠKEM

Judje naj bi bili z Gorico povezani od samih začetkov mesta. Prva pisna omemba Judov v Gorici sega v marec leta 1288. Ščasoma se je v Gorici ustvarila zelo močna judovska skupnost, ki pa ni bila najštevilčnejša – skozi zgodovino je štela nekaj 100 članov, je pa zato bila finančno zelo močna in je imela močan družbeni vpliv. Zaradi tega so Gorico imenovali Jeruzalem ob Soči.

Vzpon judovske skupnosti na Goriškem je, tako kot drugod, močno povezan z denarnimi posli in kapitalom. Denar so si pri Judih izposojali vsi sloji prebivalstva, in sicer od najrevnejših pa vse do grofov in cesarjev. Judje so bili velikokrat deležni očitkov, da so izkoriščevalci in oderuhi, zato so bili deželni stanovni včasih prisiljeni sprejemati protijudovske odloke, tudi ukaze za izselitev Judov.

Za odnos deželnih stanov in samega prebivalstva do judovske skupnosti na Goriškem so značilna obdobja sožitja med Judi in ostalim prebivalstvom ter obdobja preganjanja Judov. Imamo obdobja, ko so Judje na Goriškem uživali določene privilegije, imamo pa obdobja, ko so Judje bili dežurni krivci. Na Goriškem imamo primer, da so Jude obtožili za izbruh epidemije kuge leta 1682. Kaznovali so jih tako, da so se morali preseliti iz ulice Cocevia pod gradom, kjer so živeli, na območje, kjer so bile pokopane žrtve kuge – v današnjo ulico Ascoli. Leta 1697 je bil sprejet odlok, da se morajo preseliti tja. Tam so bili pogoji za življenje veliko slabši. Tako je nastal judovski geto. Dvojna železna vrata so od sončnega zahoda do vzhoda zapirala pot v geto. Kljub temu da so Judje ulico uredili, problema prenaseljenosti geta niso mogli rešiti, kar je pomenilo slabo življenjsko kakovost posameznika. Geto je obstajal do francoske zasedbe naših

krajev leta 1812. V getu je stala sinagoga, ki je bila zgrajena leta 1756. Med prvo svetovno vojno je bila porušena, obnovljena je bila leta 1920.

Za obdobje prve svetovne vojne je značilno, da so se Judje borili na obeh vojskujočih se straneh. Veliko goriških Judov se je borilo za Italijo. V tem duhu so Judje tudi pričakali italijansko zasedbo Gorice. Po koncu vojne v 30. letih 19. stoletja so Judje bili politično precej dejavni v vseh strankah, tudi v fašistični stranki. Bili so tudi med ustanovnimi člani te stranke, nekaj goriških Judov je bilo na tem področju zelo aktivnih. Po idejnem zbližanju Italije in Nemčije je pričel v fašistični stranki in celotni Italiji rasti antisemitizem. Določeni Judje so se iz stranke sami umaknili, določeni pa so bili odstranjeni. Leta 1938 je bil napisan manifest, v katerem je pisalo, da Judje niso del italijanske rase. Leta 1942 so morali goriški Judje na prisilno delo. Po kapitulaciji Italije in nemški zasedbi so nemške oblasti začele deportirati in intenzivno preganjati Jude. Na Goriškem so aretirali in deportirali 47 Judov, vrnila sta se samo dva. Prav druga svetovna vojna je judovski skupnosti na Goriškem zadala smrtni udarec.

Po vojni se je s pomočjo ameriških vojakov judovskega rodu poskušalo obnoviti judovsko skupnost, a ta prejšnje slave ni nikoli več dosegla. Danes v Gorici živi le še nekaj Judov, ki spadajo pod tržaško judovsko skupnost. Kljub temu da so za Jude skozi zgodovino bili značilni predvsem denarni posli, je judovsko skupnost v Gorici sestavljala kar nekaj Judov, kulturnikov, ki so močno vplivali na naš prostor, znani pa so tudi drugod po Evropi.

Mateja Konič, Lionella Constantini, Jani Rijavec

POMEMBNEJŠI PREDSTAVNIKI JUDOVSKÉ SKUPNOSTI NA GORIŠKEM

Za najbolj znanega predstavnika judovske skupnosti na Goriškem velja filozof, slikar in poet Carlo Michelstaedter. Rodil se je leta 1887 v Gorici, kjer je leta 1910, star samo 23 let, storil samomor. V svojem kratkem, a izjemno produktivnem življenju, je napisal veliko znanih del na področju filozofije in poezije.

Vittorio Bolaffio je bil rojen 3. junija 1883 v Gorici. Svoj pečat v svetu je pustil kot slikar. Leta 1912 se je zaposlil na ladji, s katero je potoval po svetu, vse do Indije in Kitajske, kjer je v svojo beležko risal dogajanja iz raznih pristanišč in skiciral življenja domačinov – to je uporabil v svojih kasnejših delih. 26. decembra 1931 je v Trstu umrl za tuberkulozo.

Graziadio Isaia Ascoli se je rodil 16. julija 1829 v Gorici v bogati trgovski družini. V mladih letih se je tudi sam ukvarjal s trgovino, uveljavil pa se je kot lingvist. V stiku s prebivalstvom na Goriškem se je naučil italijanščine, slovenščine, nemščine, furlanščine in venetščine. V Italiji je najbolj znan zaradi svojih študij o dialektih italijanskega jezika. Umrl je 21. januarja 1907 v Milanu.

Isaco Samuele Reggio se je rodil leta 1784 v Gorici, umrl je leta 1855. Bil je predstavnik razsvetljenske misli, v tem duhu se je tudi zavzemal za modernizacijo znotraj judovske skupnosti. Poleg pisanja lastnih del je določena dela tudi prevajal iz hebrejščine v italijanščino. V svojem času je bil vodja intelektualnega življenja goriške judovske skupnosti. Skupaj s svojim sinom Abramom Vita Reggio je v 18. in 19. stoletju imel zelo velik vpliv na delovanje goriške judovske skupnosti.

Carolina Luzzatto se je rodila leta 1837 v Trstu. Bila je pisateljica, prevajalka in urednica. Njena dela so bila zelo sprejeta. Prevajala je večinoma iz nemščine. V

časopisih se je ukvarjala z aktualnimi tematikami takratnega časa, predvsem s politiko. Bila je iredentistično usmerjena. Umrla je leta 1919. Njen grob je na judovskem pokopališču v Rožni Dolini.

Marcello Morpurgo se je rodil 4. marca 1919 v Trstu. Po očetovi smrti se je preselil skupaj z materjo v njeno rojstno Gorico. Bil je Jud, potomec mogočne judovske rodbine Morpurgo, ki je prišla iz Maribora po izgonu s Štajerske. Študiral je primerjalno književnost v Padovi, ko so se pričeli prvi antisemitski izbruhi v obliki protijudovsko nastrojenih časopisnih člankov. Ti so narasli v prave zakone, ki so počasi jemali Judom osnovne pravice. Najprej so Marcella izločili iz vojske, nato pa ni več smel postati učitelj ali imeti kateregakoli drugega javnega poklica. Zato da bi država še vedno koristila judovsko delovno silo, so Jude po zakonu poslali na prisilno delo – Marcello je svoje opravljal na žagi v Solkanu, in sicer skupaj z bratrancem in drugimi Judi.

Kmalu za tem se pričnejo pravi pregoni, ko Nemci zasedejo Goriško. Takrat se pričnejo deportacije. Marcello in njegova mati se napravita in po neuspeli prošnji za argentinske potne liste zbežita z vsem, kar lahko pobereta. Vsi Goričani nimajo take sreče, posebno starejši, ki si ne morejo privoščiti dolgih in utrujajočih potovanj – ti so prve tarče nemške vojske.

Čeprav s težkim srcem se Marcello in njegova mati v strahu pred najhujšim odločita za najradikalnejšo rešitev – oba si s pomočjo radodarne družine Wiel priskrbita lažno identiteto in ponarejene dokumente. Marcello dobi ime Martino Mario. Z materjo se preselita na podeželje, kjer ju nihče ne pozna, razen družina Wiel. Medtem ko se skrivata, Marcello služi kot učitelj in prevajalec (dobro zna nemško) za nemške SS vojake, ki prihajajo v vilo Weilovih. Za Marcella in njegovo mater se vse dobro konča, ko z juga prispejo zavezniki. Čeprav je mnogo znancev, prijateljev in daljnih sorodnikov doletela nezaslužena smrt, sta bila Marcello in njegova mati vesela, da sta tiste grozote preživela, čeprav le za las. Svoje doživljanje pretresljivega obdobja med drugo svetovno vojno je Marcello Morpurgo zapisal v avtobiografski knjigi *Valdirose – Memorie della comunità ebraica di Gorizia*. Umrli je 24. januarja 2012, star 92 let.

Ana Cukjati

GORIŠKI JUDJE IN HOLOKAVST

Leta 1938 so italijanski znanstveniki zapisali, da Judje ne pripadajo nobeni rasi, in tako so jih izobčili iz javnega življenja. Ob italijanskem vstopu v drugo svetovno vojno junija 1940 so se za preostale goriške Jude začeli težki časi. Rimske oblasti so kraljevim prefektom maja 1942 sporočile, da morajo vsi Judje med 18. in 55. letom starosti na prisilno delo. Ko je Italija kapitulirala, je na Goriško prišla nemška vojska, kar je zadeve še poslabšalo. Goriška je bila oktobra 1943 vključena v operacijsko cono Jadransko primorje in takrat so Nemci prevzeli nadzor nad italijanskim ozemljem.

Jude je med drugo svetovno vojno zaznamoval predvsem holokavst, ki označuje sistematično morjenje Judov, pa tudi Slovanov, Romov ter duševno in telesno prizadetih, ki ga je izvajala nacistična Nemčija med drugo svetovno vojno. Judje so zaradi vojnih razmer bežali; varnostna policija je aretacije opravljala na podlagi seznamov, Jude so vozili v koncentracijska taborišča – zbirno taborišče so uredili v Rižarni v Trstu, od tam pa so jih vozili v nemška taborišča, predvsem

v Auschwitz. V Rižarni je deloval edini krematorij v Italiji in v njej naj bi bilo umorjenih 28 Judov.

Prve goriške Jude so v Auschwitz odpeljali decembra 1943 in že med transportom je umrla najstarejša Judinja na tovornjaku, 80-letna Emma Michelstädter, tiste, ki so se skrili, pa so Nemci prav tako našli in jih do pomladi 1944 prepeljali v Auschwitz, med njimi je bil tudi dojenček Bruno Farber, star le nekaj mesecev, ki so ga ubili takoj po prihodu v taborišče. Vseh aretiranih goriških Judov je bilo 48, osvoboditev sta dočkala le dva.

Jani Rijavec

JUDOVSKO POKOPALIŠČE V ROŽNI DOLINI

Judovsko pokopališče v Rožni Dolini je največje judovsko pokopališče v Sloveniji. Obstoj pokopališča v Rožni Dolini naj bi segal v sredino 17. stoletja, saj iz tega stoletja datira najstarejši nagrobnik na pokopališču. Najstarejši nagrobniki sicer datirajo iz 14. stoletja, a so bili ti na današnje pokopališče prepeljani s pokopališča v bližini današnje Ascolijeve ulice v Gorici. V Rožni Dolini naj bi bilo pokopanih okrog 900 Judov.

Na judovskem pokopališču v Rožni Dolini lahko najdemo zelo različne nagrobnike, in sicer od zelo preprostih v pravem aškenaškem stilu pa vse do velikih in razkošnih nagrobnikov. Veliko nagrobnikov ima upodobljene grbe družin. Prevladujejo družine Morpurgo, Gentili in Luzzatto.

Kristina Ferik

NEKDANJA JUDOVSKA MRLIŠKA VEŽICA

Historia magistra vitae. – Zgodovina je učiteljica življenja.

Iskanje nove vsebine v pritličju nekdanje judovske mrliške vežice v Rožni Dolini zahteva med drugim tudi poznavanje njene stavbne zgodovine, saj njena preteklost omogoča dodaten uvid.

Pred prvo svetovno vojno je na mestu današnjega Doma krajanov Rožna Dolina domnevno stala predhodna struktura judovske mrliške vežice, ki je bila med spopadom italijanskih in avstro-ogrskih čet med vojno poškodovana. Goriška judovska skupnost je kmalu po prvi svetovni vojni začela obnavljati okrnjeno pokopališče in mrliško vežico. Iz leta 1920 so ohranjeni načrti za novo stavbo, že devet let kasneje pa je pokopališka struktura ponovno začela služiti svojemu namenu. Iz načrtov lahko razberemo, da je bila judovska mrliška vežica zasnovana na centralnem stavbnem tlorisu v obliki kvadrata z manjšim pravokotnim prizidkom. Glede na zdajšnje stanje se torej oblika tlorisne zasnove ni več spreminjala.

Goriška judovska skupnost je za svoje potrebe uporabljala obnovljeno mrliško vežico iz leta 1929 manj kot dve desetletji, saj tudi druga svetovna vojna ni prizanesla niti goriškim Judom niti samemu območju pokopališča in mrliške vežice. Vojaške akcije med nemško in partizansko vojsko so na območju Rožne Doline ponovno ruinirale stavbo in pokopališče. Goriški urad za gradbeništvo je že decembra 1945 dal popisati vojno škodo, v kateri glavni inženir navede poškodbe železne ograje, ki je obdajala mrliško vežico, razbita okna, uničena vrata, odkrito streho in razpoke v stenah. Prav tako je med drugo svetovno vojno

izginila tudi oprema za judovske pogrebne običaje. Januarja 1946 se je za obnovo pokopališča in pripadajoče arhitekture namenilo 290.000 lir, vendar so goriški Judje mrliško vežico uporabljali samo do naslednjega leta. S podpisom mirovne pogodbe leta 1947 se je namreč določila meja med Italijo in Jugoslavijo in tako sta pokopališče in mrliška vežica ostala ločena od judovskega središča v Gorici. Čas in neugodne razmere so nadalje botrovale dejstvu, da se je mrliška vežica spremenila v ruševine in od nekdanj funkcionalne pokopališke zgradbe so ostali samo obodni zidovi.

Leta 1977 je judovska goriška skupnost odstopila svoje nepremičnine v Rožni Dolini Krajevni skupnosti Rožna Dolina, ta pa se je zavezala, da bo obstoječi objekt rekonstruirala in ga uporabljala za potrebe dejavnosti svojih organov. Sedem let kasneje (leta 1984) je Krajevna skupnost Rožna dolina pridobila gradbeno dovoljenje in začela sanirati in adaptirati objekt pod stalnim nadzorom Zavoda za spomeniško varstvo. Gradbena dela novega Doma krajevne skupnosti Rožna Dolina so potekala skoraj tri leta zaradi pomanjkanja finančnih sredstev, ob tem, da so k projektu z brezplačnim prostovoljnim delom pripomogli celo nekateri krajanj.

Stavbi so dodali nadstropje, uredili stopnice, jo prekrili z novo streho, zasteklili že obstoječa okna in s podstrešnimi okni rešili problem pomankanja svetlobe v prvem nadstropju. Pri prenovi fasade so se zgledovali po zunanosti nekdanje judovske mrliške vežice, tako so ohranili zadržano dekoracijo rusticiranega šivanega roba in štukature, hkrati pa so uredili tudi travnate in tlakovane površine na pripadajočem zemljišču.

Leta 1987 so novi dom krajevne skupnosti svečano otvorili, toda šele dve leti kasneje je prostor zaživel z dejavnostjo, ki je krajevni skupnosti zagotovila določeno finančno podporo pri vzdrževanju objekta in pokopališča. Do decembra 2016 se je pritličje nekdanje mrliške vežice oddajalo najprej igralnemu salonu, nato pa gostinskemu lokalu.

Judovsko pokopališče s pripadajočim objektom je bilo leta 1985 vpisano med zgodovinske spomenike, danes pa je kategorizirano kot memorialna in vrtnoarhitekturna kulturna dediščina. Kulturna dediščina je namreč vir in dokaz človeške kulture in zgodovine, je tudi dobrina, podedovana iz preteklosti, ki jo moramo po moralni dolžnosti varovati za zanamce, saj »bo zgodovina učiteljica tudi njim«. Kulturna dediščina pa lahko predstavlja tudi razvojni ekonomski, socialni, okoljski ali kulturni potencial določenega območja v povezavi z gospodarskimi panogami, družbenimi vrednotami in mednarodnimi ali lokalnimi povezavami. Tako lahko prispeva k oblikovanju sodobnega nazora in posredovanju vrednot, vednosti in tradicij, ki med drugim utrjujejo kulturno samozavedanje in lokalno ali širšo nacionalno identiteto.

Katarina Barlič

VEŽICA 2.0

Judovska mrliška vežica v Rožni Dolini je v stanju, ki potrebuje osvežitev. Skupaj z judovskim pokopališčem ima kvalitete, ki jih je smiselno ohraniti za današnji in prihodnji čas.

S kolegom Mirzetom Salkanovićem sva izdelala arhitekturno obarvano idejno zasnovo predloga revitalizacije z naslovom VEŽICA 2.0: DOLGOROČNA REŠITEV REVITALIZACIJE JUDOVSKE MRLIŠKE VEŽICE V ROŽNI DOLINI. Ob upoštevanju

analize obstoječega stanja, predlogov članov projektne skupine, interesov Krajevne skupnosti Rožna Dolina in vizije razvoja Nove Gorice sva prišla do rešitve, ki predstavlja odgovor na dane prostorske možnosti in vključuje interese udeleženih. Izdelana strategija revitalizacije ne predstavlja le pogleda na objekt mrliške vežice, pač pa zajema celotno podobo, vključno z judovskim pokopališčem in umestitvijo novih struktur, ki poudarjajo historično vrednost in ponujajo možnost aktivne uporabe v sožitju z dediščinsko vrednostjo vežice in pokopališča.

Viri, uporabljeni v brošuri

- Podbersič, Renato: *Judje na Goriškem*. Maribor: Center kulturne dediščine Sinagoga, 2016.
- *Spletna stran KS Rožna Dolina*, internetni vir: http://www.roznadolina.si/kronika/rozna_dolina_skozi_cas/2011091210534970/.
- Podbersič, Renato: Goriška judovska skupnost in prva svetovna vojna. *Slovenski Judje: zgodovina in holokavst IV* (ur. Nuša Lešnik in Marjetka Bedrač). Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2015.
- Podbersič, Renato: Pregarjanje Judov na Goriškem med drugo svetovno vojno. *Slovenski Judje: zgodovina in holokavst. Pregled raziskovalnih tematik* (ur. Irena Šumi in Hannah Starman). Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2012.
- Podbersič, Renato: Stanje duha na Goriškem: judovsko pokopališče v Rožni Dolini. *Razpotja: revija humanistov Goriške*, letn. 3, št. 9–10.
- Archivio di Stato di Gorizia, Giudizio distrettuale di Gorizia (1898–1922), b. 821 ncV n. 279/1919.
- Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Nova Gorica, Mrliška vežica v Rožni Dolini pri Novi Gorici.
- Bozzini La Stella, Maura: *Carolina Coen Luzzatto*. Edizioni della Laguna, 1995.
- Pančur, Andrej: *Judovska skupnost v Sloveniji (na predvečer Holokavsta)*. Celje: Zgodovince, 2011.
- Premk, Janez – Hudelja, Mihaela: *Tracing Jewish Heritage (A guidebook to Slovenia)*. Ljubljana: JAS, 2014.
- *Enciclopedia Treccani*, internetni vir: <http://www.treccani.it/>.
- Morpurgo, Marcello: *Valdirose. Memorie della comunita' ebraica di Gorizia*. Udine: Del Bianco Editore, 1986.

Viri slik, predstavljenih na razstavi

- Vir: ZVKDS: OE Nova Gorica, dokumentacija enote dediščine Rožna Dolina pri Novi Gorici – Židovsko pokopališče, EŠD 489.; Krajevna skupnost Rožna Dolina, pogodbo hrani Krajevna skupnost Rožna Dolina.
- United States Holocaust Memorial Museum, internetni vir: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1144114>; <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1144115>.
- ERPAC – Servizio Musei e Archivi Storici. Fototeca Musei Provinciali di Gorizia.
- Jani Rijavec, 2017.
- Katarina Barlič, 2017.
- Kristina Ferk, 2017.